

ȘTIINȚE POLITICE

Yuri Josanu,

doctor în filosofie

Ion Rusandu,

doctor în filosofie, conferențiar cercetător

Victor Juc,

doctor în filosofie, conferențiar universitar

SCHIMBĂRILE DE REGIM ÎN EUROPA POSTCOMUNISTĂ

At the beginning of the '90 the socialist countries and that of the former Soviet Union initiated the transition from totalitarian to democratic regime. The process differed according to internal and external factors, reason why post totalitarian periods lasted differently, some of which outstripping EU states member at the GDP and democratic institutions chapters, others being still in transition.

Semnificațiile tranziției postcomuniste

Revoluțiile din anul 1989 și căderea regimurilor comuniste din Europa Centrala și de Est, constituie evenimente dramatice din istoria umanității, ele s-au desfășurat sub incidența multiplelor aspecte și forme de schimbare politică. Sistemul comunist a oprimat sistematic societățile est-europene, a demolat instituțiile democrației și economia de piață, a distrus rețelele sociale, țesătura de relații, emoții și creativitate umane, a creat o multitudine singurată, fără nici o speranță și posibilitate de rezistență[1, 20]. Regimul comunist a distrus părți din vechea cultură politică (cea liberală în deosebi), dar a dezvoltat tenace alte culturi politice antebelice, printre ele, totalitarismul, autoritarismul, izolaționismul, naționalismul, suspiciunea față de străini, antioccidentalismul[2, 2].

Descrierea clasică a totalitarismului realizat de Carl Friedrich conține următoarele cinci trăsături:

- o ideologie oficială, ce furnizează interpretări cuprinzătoare ale diverselor aspecte ale vieții;
- un partid de masă, alcătuit dintr-o minoritate devotată (până la zece la sută din populație), dar în același timp, un partid puternic centralizat și ierarhizat;
- un monopol, asigurat tehnologic, asupra mijloacelor de violență;
- un monopol, de asemenea condiționat tehnologic, asupra mijloacelor de comunicare;
- un sistem de control polițienesc terorist, îndreptat împotriva anumitor categorii sociale[3, 47-60].

În comunismul târziu regimul se limita propagandistic, astfel încât a fost abandonată concepția optimistă despre crearea *Omului Nou*, fiind înlocuită cu una manipulativă[4, 143-172]: individul nu trebuie să manifeste un conformism ideologic, ci unul pur și simplu comportamental. Regimul este deja conștient de faptul că supunerea comportamentală nu reprezintă numai un indice al acceptării tacite al sistemului, ci, mai mult, un aspect al internalizării unei cunoașteri practice existențiale ce înzestrează sistemul cu capacitatea de a se reproduce. Această perioadă de totalitarism matur a fost numită de către Vaclav Havel *posttotalitarism*: prin folosirea acestui prefix, el nu caută să spună că sistemul nu mai este totalitar, ci încearcă să accentueze faptul că reprezintă ceva nou, fundamental diferit de totalitarism în sensul obișnuit[5, 27]. Posttotalitarismul exprimă atașamentul și implicarea personală a indivizilor în sistem: acceptând să trăiască

așa cum trăiesc, indivizii confirmă sistemul, împlinesc sistemul, alcătuiesc sistemul, sunt sistemul”[5, 31]. Devenind instrumentele unei totalități reciproce, ei își asumă funcția de a întregi societatea, exercitându-o în practica lor cotidiană și asigurându-i reproducerea. Societatea devine astfel agentul propriei sale autototalizări: „în definitiv, sistemul posttotalitar nu este manifestarea unei anumite direcții politice, urmate de un anumit guvernământ. El este ceva radical diferit: o violare complexă, profundă și pe termen lung a societății sau mai degrabă, autoviolarea societății”[5, 68]. Prezența totalitarismului într-o societate postcomunistă este, conform lui de Vaclav Havel, o „societate mutilată, deformată..., o degradare generală” și „o populație degenerată”, „o epuizare biologică, o oboseală a resurselor umane”[6, 16-27].

Incluse de obicei în termenul cu conotații moral-psihologice-„intoleranță”, fenomenele larg răspândite precum naționalismul, rasismul, antisemitismul, xenofobia, înclinația spre autoritarism și chiar spre fundamentalism religios sunt caracterizate de un numitor comun: respingerea și excluderea diferitelor tipuri de alteritate, a condiției de minoritate fie ea politică, etnică, rasială, religioasă sau culturală. În acest sens, asemenea fenomene exprimă o tendință spre comportament gregar și omogenitate a manifestărilor, ele reprezintă reacția autototalității sociale atunci când este confruntată cu provocarea diferențierii multidimensionale a societății, diferențiere desfășurată după căderea regimurilor comuniste[7, 43]. Acest proces de diferențiere a stimulat altul, opus, de diversificare a mijloacelor ce întrețin autototalitatea socială: societățile postcomuniste și-au dezvoltat noi forme de control și represiune socială. Deseori finanțate de către stat sau cel puțin încurajate, ori doar tolerate în unele cazuri, acest *etos* represiv generalizat se poate condensa brusc în mișcări sociale sprijinite de către stat și îndreptate împotriva diferitor grupuri minoritare, fiind, spre exemplu cazul forțelor de represiune civile ce au apărut în România[7, 43] imediat după revoluția din decembrie 1989. Urmărind să suprime diferențele, ele reprezintă o paradigmă, un caz extrem al logicii autototalității sociale, ce urma să apară curând în forme mult mai sălbatice în Croația, Bosnia-Herzegovina, Serbia și Republica Moldova (Transnistria).

În perioada imediat următoare a revoluțiilor din 1989, autoritarismul este tratat ca un stadiu intermediar al tranziției către o societate democratică. În această ordine de idei, autoritarismul este numit ca un sistem pozitiv al detotalizării societății postcomuniste, pe baza unei asemenea supoziții fiind construite modele (ale detotalizării)[8, 255].

Prin urmare, autoritarismul decurge dintr-un proces de stabilizare a relației dintre societate și puterea politică, exprimând o tendință spre consolidarea acestei relații. Ca fenomen global, el trebuie înțeles ca o capacitate a societății autototalitare de a genera forme de putere care, la rândul lor, ar putea organiza autototalitatea socială, rezultatul acestui cerc vicios fiind generarea spontană a diverselor forme de conducere politică autoritaristă.

În acest sens, schimbările revoluționare din țările eliberate de totalitarism în anul 1989 pot fi numite punctul final al unui proces de reajustare a balanței dintre o societate care a dezvoltat forme mature de conservare a totalității sale și un regim politic care a rămas în urmă. Abandonarea deliberată a puterii în urma negocierilor cu opoziția (Ungaria) sau ca rezultat al presiunii populare (Polonia, Cehoslovacia), regrouparea rapidă a elitei comuniste de rangul doi în partide politice noi (România), persistența vechii elite comuniste în structurile noilor partide politice, monopolizarea principalelor resurse economice și mijloace financiare, convertirea resurselor integrative ale economiei în capital privat, plasarea vechii birocrății în fruntea noilor instituții sau a vechilor instituții restructurate, sunt fenomenele ce ilustrează rearanjamente și ajustări ale formei puterii politice, ca urmare a schimbărilor determinate la

nivelul structurilor sociale[9, 25-43]. Astfel, autoritarismul ar părea fi expresie numai unui echilibru stabil între societatea postcomunistă autototalitară și o formă de putere politică ce a suferit o reajustare la nivel de sistem.

După autoritarism urmează capacitatea societăților postcomuniste, înrădăcinată de asemenea în aceeași mentalitate a majorității de a izola formele alternative, a le include în definiții ce se exclud și a exercita presiuni de omogenizare asupra lor: ele exprimă, conform lui Vladimir Tismăneanu, nevoia generală a unui „liant social”, a unui consens liniștitor și a unei unități de acțiune[10, 32].

În această ordine de idei, forme de excludere precum naționalismul, xenofobia, rasismul și șovinismul definesc capacitatea societății postcomuniste de a reacționa uniform, tinzând să respingă alteritatea și să mențină o anumită omogenitate socială. La sfârșitul anului 1991, cel puțin trei din cinci est-europeni respingeau principala minoritate din țara lor, 40 % din populație recunoaște deschis o opinie nefavorabilă despre minorități, cele mai detestabile sunt romii – 91% în Cehoslovacia și evreii – 34% în Polonia. Cei mai antisemiți ar fi polonezi, ei dețin de asemenea recordul xenofobiei, cu trei persoane din patru care susțin că „ei nu au prea multe în comun cu alte etnii sau rase”[11, 54].

Dar cel mai frapant fenomen desfășurat în Europa postcomunistă este marginalizarea și chiar condamnarea vechilor mișcări civice și a disidenților care s-au luptat pentru „societatea deschisă” cu regimul comunist. Acest fenomen se exprimă în trei aspecte[12, 30]:

1. condamnarea publică a foștilor disidenți și marginalizarea lor politică. Această denigrare este reflectată în afirmațiile oficiale și în pozițiile adoptate de noua elită politică;
2. în natura vechilor mișcări civice a intervenit fragmentare și schimbare, ele au fost înlocuite de partide politice care fie că au cedat tentațiilor demagogiei populiste, fie s-au dispersat în grupuri naționaliste agresive;
3. dezvoltarea unui curent politic ce cheamă la o „a doua revoluție” îndreptată împotriva tuturor devierilor de la definițiile naționaliste ale binelui public. Acest curent pune accentul pe nevoia unei conduceri puternice, capabile să pună capăt „haosului democratic” și să suprime vocile independente.

Mai mult decât manifestări aleatorii, aceste fenomene par să exprime curente fundamentale ce creează serioase dificultăți încrederii acordate prea timpuriu construirii societăților civice în Europa postcomunistă[13, 143-170]. În loc de a fi deconstruită, societatea totală a produs metode mai diversificate de suprimare a diferențierii. De fapt, a avut loc o singură diferențiere, cea a mijloacelor de menținere a autototalității: că segmentele funcției totalizante s-au specializat pentru a oferi reacții eficiente la adresa celor mai problematice grupuri alternative, mai întâi minoritățile naționale, apoi grupurile de disidență politică, la care pot fi adăugate diferite categorii culturale, etnice sau religioase.

Examineate în bloc, în articulația lor logică, asemenea fenomene dezvăluie potențialul sistematic de de-diferențiere a societății postcomuniste, precum și polarizarea ei între două segmente structurale: pe de o parte, o majoritate fără formă precisă, dominată de o elită politică și economică superficială, iar, pe de altă parte, un mozaic de grupuri minoritare expuse presiunilor de limitare sau de eliminare[7, 48].

Evident este că experiența totalitarismului poate fi de folos pentru o clarificare și o mai bună înțelegere a fenomenelor politice ce au loc în democrațiile contemporane: fundamentele de masă ale sistemului democratic și relația dintre mase și elitele politice în

sistemele reprezentative; impactul ideologiei și al educației politice în constituirea comportamentului social; articularea procedurilor de normalizare și construirea reprezentărilor despre societate pe baza unui model al identității; poziția disidenței și alterității în interiorul metabolismului vieții democratice[5, 89].

Pentru a înțelege tranziția și democratizarea merită de menționat de asemenea factorii care le declanșează: pot fi identificați trei factori majori care contribuie la conceperea tranzițiilor postbelice din America Latină, Europa de Sud și Europa de Est.

- *dispariția hegemoniilor*: factorul care determină limitele evoluției posibile este prezența militară sovietică. Având în vedere doctrina „suveranității limitate” a lui L. Brejnev, un factor determinant necesar dar insuficient al tranziției în Europa Centrală și de Est a fost semnalul dat de Mihail Gorbaciov că Armata Roșie nu va mai bloca reforma politică[14, 54];

- *războiul*: în America Latină și în Europa de Sud unele tranziții au început atunci când regimurile au pierdut războaie. Eșecul miliar a subminat atât de profund regimurile militare, încât acestea nu au mai putut prelungi blocarea redemocratizării;

- *reforma*: unele tranziții din America Latină și Europa de Sud au început printr-o fisurare atât de profundă a regimului, încât una din grupările rezultate a inițiat nu numai o liberalizare, dar chiar reforme radicale și a trebuit să caute noi parteneri sociali.

Mișcările reformatoare din Europa Centrală și de Est de la sfârșitul anilor '80 urmăreau crearea unor instituții democratice și desfășurarea de alegeri libere, fără violență și fără vărsare de sânge. Procese similare s-au desfășurat și în țările Americii Latine: în Brazilia, Uruguay, Argentina, Chile și Paraguay căderea regimurilor dictatoriale nu a fost rezultatul unor revoluții sau unor tulburări sociale de masă. În Argentina regimul a fost lipsit de putere după eșecul militarilor din insulele Falkland. În Brazilia ultimul președinte militar a obosit pur și simplu de putere. În Uruguay liderii militari au organizat plebiscit, în care au suferit înfrângere și au fost nevoiți să se întoarcă la normele și valorile democratice. În Chile majoritatea partidelor de orientare comunistă și o parte a socialiștilor și democrat-creștinilor de stânga au comis o greșeală, susținând acțiuni militare, în special luptele violente de rezistență în zonele urbane împotriva regimului lui Augusto Pinochet, iar drept rezultat aceste formațiuni politice au fost suspendate de la scrutinul prezidențial. Succesele opoziției în plebiscitul din 1988 se explică prin faptul, că în campania electorală opoziția s-a concentrat nu pe atacuri asupra lui Pinochet, ci pe ideea împăcării naționale. În Paraguay, căderea regimului Stroessner s-a produs în mod pașnic, țara a trecut la regim democratic. Prin urmare, regimurile militare din America Latină au fost incapabile să cârmuiască țările lor din punct de vedere economic, iar decăderea bruscă a economiei, încetarea investițiilor străine, creșterea bruscă a datoriilor externe ș.a. au determinat militarii să cedeze de bună voie puterea.

Însă comparativ cu țările sus-menționate din America Latină, procesele de liberalizare a comunismului la mijlocul și sfârșitul deceniului opt au fost generate de descompunerea sistemului care sfida orice speranță de redresare: în această perioadă economia sovietică a început să decadă într-un ritm rapid. Printre cauzele exterioare care au precipitat prăbușirea din 1989 a „sferei sovietice” pot fi amintite: sprijinul Papei Ioan-Paul al II-lea și americanilor acordate revoltei polonezilor din 1980, acțiunilor sindicatului „Solidaritatea”, ceea ce a permis acestei organizații interzise de lege să existe până în 1989, în ciuda legii marțiale din decembrie 1981; măsurile luate de guvernul american pentru a-i împiedica pe sovietici să cucerească prin forță puterea în Salvador sau să-și conserve poziția în Nicaragua; programul reaganian al „războiului stelelor” (inițiativa de apărare strategică) care a înnebunit pur și simplu conducerea sovietică și i-a

sporit sentimentul de inferioritate, făcând-o conștientă de uriașa întârziere tehnologică și de neputința de-a recupera vreodată handicapul. Aceste aspecte au suscitât apariția unei cauze noi a cărei exponent a fost Mihail Gorbaciov. Noul conducător sovietic a înțeles insuccesele economiei sovietice și s-a decis să reformeze bazele sistemului, pornind de la vechile concepte leniniste. Pentru început, M. Gorbaciov a înlocuit vechi conducători de stat brejnevști cu reformatori, a introdus noi, concepte în viața politică precum: restructurarea și transparența. Măsurile luate de M. Gorbaciov serveau nu pentru subminarea partidului comunist și regimului însuși, ci pentru a prelungi agonia lor, în caz contrar putea izbucni o revoltă socială cu consecințe nefaste pentru întregul imperiu sovietic, dar nu numai. Pe plan extern, programul de liberalizare a sateliților presupunea renunțarea la „doctrina Brejnev” (folosirea forței armate pentru apărarea regimurilor socialiste „frățești” împotriva oricărei tentative populare de răsturnare a puterii). Din momentul în care popoarele Europei Centrale și de Est au înțeles ca nu mai există temerea unei represii militare sovietice, nu s-au mai mulțumit cu libertățile limitate ale socialismului temperat, recomandate de comuniștii reformatori sovietici.

Regimurile comuniste din Europa Centrală și de Est au reprezentat un sistem complex de presiuni, bazat pe o imagine abstractă asupra lumii și impus societății. Prin diversele mijloace de control, combinând controlul pozitiv (iluzia ideologică a cointeresării) și controlul negativ (constrângerea, violența, supravegherea îndeaproape), societatea participă la procesul propriei sale remodelări și își suportă propriile efecte pe termen lung. Prin urmare, departe de a defini o formă a statului, element aflat în esența modelului politic clasic, totalitarismul presupune o interacțiune complexă între regimul politic și substratul social[7, 32].

Una dintre contradicțiile majore care a frământat și dinamizat societățile postcomuniste, este conflictul dintre tradiție și modernitate. Acest conflict generează și determină apariția noilor valori și norme politice, economice, sociale, spirituale etc. Moderniștii promovează occidentalizarea radicală și imediată, sunt adepții unor soluții economice de sorginte liberală, a unei deschideri totale în direcția Europei și comunității internaționale, iar tradiționaliștii rămân atașați ideologiei statului național, privesc cu rezerve procesul de occidentalizare, se simt atrași de politica economică de stânga. Platforma modernistă a dat naștere la formațiuni politice care militează pentru schimbări politice și economice profunde, instituționalizarea și desăvârșirea sistemelor politice pluraliste, competiție deschisă între partidele politice, pe când platforma tradiționalistă a regenerat partidele comuniste, socialiste și naționaliste, care rivalizează între ele.

Regimurile comuniste au fost funciar antinaționale, în ciuda faptului că uneori s-au dovedit, paradoxal, a fi naționaliste, deoarece chiar acolo unde favoriza în mod izbitor o națiune în detrimentul altei/altor, unde se putea vorbi de național-comunism, acest naționalism comunist era într-o măsură alienat până și pentru naționaliști, care nu-și putea regăsi obsesiile în această ideologie decât parțial și deformat[15, 81].

Efectele totalizante ale regimurilor comuniste își răspândesc ecourile mult după prăbușirea lor. Perioada postcomunistă a cunoscut efectele reziduale ale acestui proces de totalizare socială, manifestat printr-un etos unanimist, consensualism excesiv și intoleranță. Formele în care se exprimă acest curent general din cultura politică est-europeană include aspecte variate: tendințele către autoritarism, naționalism, xenofobie, rasism precum și spre alte forme de excludere (antiintelectualism, fundamentalism ș.a.). Tendința spre autototalitate a societății postcomuniste este caracterizată de două mari trăsături: asocierea frecventă a mentalității represive cu pozițiile oficiale ale reprezentanților statului și apelul frecvent la violență. În unele cazuri extreme

autototalitatea socială conduce spre constituirea unor forțe represive civice sponsorizate oficial (în România ori forțele paramilitare atât de des întâlnite în țările fostei Iugoslavii și ale foste Uniunii Sovietice)[7, 33].

În aceste societăți au ieșit la iveală mișcări și partide care conferă un caracter romantic trecutului, idealizează tradițiile autoritariste, critică aspru sistemul parlamentar și îi disprețuiesc pe foștii disidenți și concepțiile lor despre libertate. În Balcani foștii comuniști au creat gigantice rețele de influență, au menținut sau au restaurat mare parte din vechile modele ale controlului etatist hipercentralizat asupra economiei și mass-mediei și au îmbrățișat naționalismul ca pe un convenabil substitut ideologic pentru defunctul leninist[16, 6].

Sentimentele anticapitaliste și antidemocratice, inclusiv nostalgiile paternaliste, corporatiste și populiste, pot fuziona în cadrul unor noi experimente autoritariste[17, 646-651]. În Sud-Estul Europei s-a asistat la efecte devastatoare ale vicioasei demagogii naționaliste, în special în republicile fostei Iugoslaviei. Forțe direct legate de vechiul regim s-au aflat la putere în România și Bulgaria, în timp ce tendințele autoritariste au molipsit tranzițiile spre democrație în Albania și Croația.

Pentru a se menține, elitele birocratice au abandonat din ce în ce mai mult marxism-leninismul, îmbrățișând simbolurile mai atractive ale intereselor naționale, iar pentru a împiedica grupurile și mișcările independente, clasa politică instituită a început să recurgă la forme tradiționale de manipulare și mobilizare naționalistă. În cazul Serbiei și României elitele conducătoare au exploatat demagogia de tipul „țara este în primejdie” și au acceptat orice metamorfoză ideologică, inclusiv adoptarea valorilor religioase îndelung contestate pentru a-și păstra puterea. În multe dintre aceste țări după căderea regimurilor comuniste corupte și incompetente, noile elite, recrutate deseori din eșaloanele secundare ale elitelor anterioare, au îmbrățișat naționalismul ca sursă de legitimare ideologică[16, 9].

Prin urmare, naționalismul postcomunist este un fenomen politic și ideologic cu natură duală: ca expresie a unei scindări istorice, respinge internaționalismul transformat al propagandei comuniste punând accentul pe valorile naționale îndelung reprimite, iar pe de altă parte, se pronunță pentru naționalism înrădăcinat în mentalitățile și obiceiurile leninist-autoritariste, fiind marcat de acestea și îndreptat împotriva oricărui principiu al diferenței și cu precădere al grupurilor și forțelor care promovează orientări pluraliste prooccidentale. Prima direcție este legată de faptul că pretutindeni există tendința de a se redescoperi rădăcinile și valorile autohtone. Cea de-a doua perpetuează și intensifică tradițiile colectiviste comuniste și precomuniste, contestând individului dreptul de a nu fi de acord, sanctificând comunitatea națională și pe presupusul ei conducător providențial și găsind „tapi ispășitori” sau demonizând minoritățile pentru comploturi și trădări imaginare. Astfel, Slobodan Milošević din Serbia a exploatat cu cinism naționalismul Serbiei Mari pentru a-și urmări propriile scopuri hegemonist-dictatoriale[18, 42].

Situația economică. Căderea regimurilor comuniste în Europa de Est, urmată de dezmembrarea în anul 1991 a Consiliului pentru Asistență Economică Reciprocă, a generat haosul economic și prăbușirea schimburilor comerciale ale țărilor din fostul bloc socialist. La mijlocul anilor '90 un număr mare dintre aceste țări porniseră pe calea tranziției de la sistemul centralizat la economia de piață, punând în aplicare reforme menite să faciliteze reintegrarea lor în economia globală. Însă dinamica economică în majoritatea țărilor postcomuniste a infirmat marile speranțe ale începutului anilor '90, dat fiind că transformările postcomuniste s-au dovedit a fi un proces mult mai complex și

mai complicat de schimbare instituțională decât s-ar fi crezut. În același timp, magnitudinea restructurării necesare și fricțiunea cauzată de schimbarea de sistem[19, 87] au făcut ca transformarea să fie un proces foarte dureros și prelungit. În mod evident, cea mai mare parte din Sud-Estul Europei nu a fost corect tratată din acest punct de vedere, iar dependentele istorice au început să funcționeze, sau au fost întărite în ultimul deceniu. Încordarea și dezorganizarea, precum și instituțiile foarte fragile explică eșecurile în timpul tranziției, plasând în mod frecvent într-o poziție inferioară strategii aparent corecte, factori care au diminuat în mod semnificativ spațiul de manevră pentru guverne. Harta tranziției este relativ eterogenă: există grupuri de țări care se diferențiază între ele în funcție de dezvoltarea economică și de modul de funcționare a instituțiilor puterii de stat. Este demn de remarcat faptul că cele mai dezvoltate țări aflate în vecinătatea Uniunii Europene dețin cel mai mare venit pe cap de locuitor. Bulgaria și România, care au fost invitate să înceapă negocierile de aderare cu Uniunea Europeană, au cunoscut o traiectorie mult mai dificilă. Pentru cea mai mare parte a Balcanilor termenul de „economie de avarie” (distress economy) pare a fi cel mai potrivit.

Țările în tranziție prezintă trăsături comune, însă și discrepante majore, acestea din urmă pot fi puse în legătură cu diferite moșteniri precomuniste și cu diferite variante de planificare centralizată, în termeni de relaxare a controalelor directe și de opțiuni pentru strategii economice. Istoriile diverse explică veniturile pe locuitor extrem de diferite, de ce instituțiile de piață se disting din punct de vedere calitativ și de ce distorsiunile la nivel macro- și micro- erau atât de diverse în ajunul lui 1989, reformele parțiale dinaintea celui an explică în egală măsură gradul de dezorganizare în timpul schimbării de regim. Fără îndoială, Slovenia, Ungaria, fosta Cehoslovacie și Polonia au avut un avans considerabil în demararea procesului de tranziție, în mod firesc toate aceste țări au promovat mai bine decât celelalte programele lor de stabilizare, deși rețetele lor nu au fost asemănătoare, cum ar susține unii. Stalinismul târziu a fost practicat în Albania, România și Bulgaria până spre sfârșitul puterii comuniste. În Bulgaria a existat o formă de stalinism ușor mai blândă decât în România, însă sistemul de comandă era în esență același. Atât Bulgaria, cât și România se bazau foarte mult pe piețele CAER, ceea ce a amplificat șocul colapsului piețelor externe după 1989 și a evidențiat o proastă alocare a resurselor. Bulgaria se baza pe piețele CAER în procent de peste 70% din comerțul exterior. În anii '80, România și-a reorientat schimburile comerciale spre fosta URSS în scopul de a se achita de datoria externă. În același timp, Ungaria și Polonia își dezvoltau legăturile comerciale cu Occidentul, fapt care era de asemenea un efect al reformelor economice parțiale și al deschiderii. Studiile realizate de *Vienna Institute for Comparative Economic Studies*[20, 67] denotă că Bulgaria și România au cunoscut o degradare a structurii exporturilor după 1989 – exact contrariul întâmplându-se în Polonia, Ungaria și Cehoslovacia. Se poate stabili o anumită similaritate între impactul colapsului piețelor răsăritene asupra Bulgariei și României și disoluția legăturilor comerciale între țările fostei Iugoslavii. Însă trebuie de precizat că acest impact a fost mai puțin serios în cazul Croației și Sloveniei, fapt care contrastează cu reorientarea fermă, din anii '80, a Ungariei și Poloniei către piețele occidentale. Albania a fost mult timp un punct de rigiditate ideologică și izolaționism. Relațiile cu China s-au redus foarte mult după ce Beijing-ul a demarat reformele de piață după și 1978. Albania a devenit extrem de autarhică chiar din perspectiva standardelor comuniste.

Albania, România și Bulgaria, precum și unele regiuni ale fostei Iugoslavii (Macedonia, Kosovo, Muntenegru și Bosnia–Herzegovina) erau cele mai sărace zone ale Europei. Astfel, neîmplinirile reformelor în aceste zone sunt mult mai dureroase pentru majoritatea cetățenilor în momentul în care implică sărăcirea multor dintre ei și rata de

șomaj foarte înaltă. Prin urmare, putem obține una dintre explicațiile plauzibile ale dezvoltării economiei subterane și activităților ilegale în timpul tranziției. Se poate admite că principala explicație a eșecului reformelor economice în România și Bulgaria constă în incapacitatea guvernelor de a face față cu succes moștenirii unei alocări deficitare a resurselor[21, 233] și consecințelor asupra sectorului financiar, pe fundalul existenței unor instituții foarte vulnerabil și a dezorganizării. Potrivit lui O. Blanchard, „realitatea din țările în tranziție care au o situație mai puțin bună demonstrează rolul mai mare pe care l-a avut dezorganizarea. În Bulgaria și în România, două dintre țările cu cel mai mare declin al producției, insuficiența resurselor a jucat un rol important chiar și la mai bine de doi ani de la începutul perioadei de tranziție”. [19, 45] Această paralizare a conducerii reformelor a generat o criză economică și financiară majoră în Bulgaria în 1997 și a determinat introducerea unui consiliu monetar. De asemenea în România ineficiența numeroaselor încercări de stabilizare a economiei și tensiunile din sistemul bancar, se înscriu, în esență, într-o logică similară. Tranziția în Albania a fost cu mult mai complicată decât în România și Bulgaria, fapt reflectat de procesele politice. Ne-am obișnuit să vorbim despre state extrem de vulnerabile în această regiune a Europei, însă statul, ca instituția abilitată să ofere bunuri publice, este aproape inexistent în Albania, unde un război civil (ulterior mării crize financiare din 1996) ilustrează o etapă incipientă și fragilă în evoluția societății pluraliste, insuficiența capitalului social și instituțional și un model de interacțiune socială asociat clanurilor.

La începutul anilor '90 unii experți au subliniat că majoritatea țărilor din fosta Iugoslavie aveau cele mai bune șanse de tranziție rapidă: aveau avantajul unor resurse umane, de capital fizic și organizațional al unui sistem economic relativ descentralizat (bazat pe așa-numita „auto-gestiune”), un contact cultural și economic important cu Occidentul prin expunerea pe piață de muncă occidentală a sute de mii (dacă nu milioane) de foști gastarbeiter ș.a. În plus, Croația și Slovenia aveau un venit relativ ridicat pe locuitor. Este adevărat că existau decalaje economice considerabile în interiorul federației, însă aceste divizări nu puteau schimba imaginea economică de ansamblu și perspectivele pentru republici. Controlul ferm asupra puterii pe care l-a avut președintele I.Tito și reputația sa internațională au contribuit la menținerea unei federații unite în timpul războiului rece, la care se pot adăuga numeroasele credite pe care Iugoslavia le primise din partea țărilor occidentale. Însă moartea lui I.Tito, dincolo de problema succesiunii și implicațiilor constituționale, a declanșat lupte politice în interiorul Federației, dând frâu liber revendicărilor naționale. Aceste evenimente dublate de criza economică din ce în ce mai mare din anii '80, disputa crescândă dintre republicile mai bogate (Slovenia și Croația) și restul Federației în ceea ce privește redistribuirea bugetului federal, și naționalismul au creat premisele unor conflicte majore.[22, 77] Separarea și fragmentarea au devenit aproape inevitabile pe fundalul dificultăților economice din ce în ce mai mari și s-a realizat într-un mod violent, prin conflicte militare și epurare etnică. Această evoluție a avut un impact puternic asupra reformelor economice și politice din majoritatea republicilor.

O explicație poate fi legată de căutarea propriei identități. Trebuie spus, totuși, că această căutare este un fenomen care caracterizează cea mai mare parte a lumii postcomuniste, deoarece totalitarismul a înăbușit aspirația comunităților către identitatea proprie, națională, religioasă sau etnică. De asemenea ar fi o greșeală să nu recunoaștem ca aceste conflicte interetnice și religioase sunt anterioare instaurării comunismului și, în consecință, încheierea lor nu ține doar de rațiuni pur ideologice. Există în Balcani un

amalgam de circumstanțe culturale și istorice care au favorizat fragmentarea mult mai mult decât în alte regiuni ale Europei, situație care coexistă cu dorința multor de a se alătura Uniunii Europene. Rămâne întrebarea: de ce separarea s-a realizat într-un mod atât de violent? Putem susține că originile ei pot fi găsite în antagonismele economice crescânde dintre republicile iugoslave, determinând crizele economice ale anilor '80 și naționalismul malign. Epurarea etnică a devenit o modalitate de „împlinire” a identității de sine, separarea violentă nu a făcut decât să accentueze animozități reciproce și să mărească tendința de incriminare mutuală și de disprețuire a vecinului. Dincolo de dimensiunile sale politice și de securitate, procesul de fragmentare a avut implicații economice grave, care vizează relațiile comerciale (cu schimbare semnificativă a orientării comerțului), accesibilitatea infrastructurii ce susține un sistem economic național și viabilitatea economică în general.

Existența mai multe protectorate în Balcani, face o diferențiere de aplicare a puterii statelor mari în regiune. Bosnia-Herzegovina și Kosovo sunt ceea ce am putea numi protectorate „tari”, reprezentanți străini sub egida comunității internaționale (ONU) administrează statul. Macedonia și Albania pot fi considerate ca protectorate „blânde”, unde guvernarea este asumată de autoritățile locale, dublată de masiv sprijin economic și militar străin. Evoluția evenimentelor din regiune a adus cu sine intervenție din exterior și prezența forțelor de menținere a păcii: în anumite cazuri crearea de protectorate a fost aproape inevitabilă. Există chiar un curent de opinie care afirmă ca acest instrument politic de guvernare este cel mai eficace în menținerea sub control a situației și în promovarea progresului economic și politic[23, 105].

La prima vedere, Europa de Sud-Est pare să urmeze calea reformelor, în ciuda numeroaselor dificultăți. Piețele s-au liberalizat în mare parte, precum și comerțul exterior. Cu excepția Bosniei-Herzegovina, sectorul privat generează în mod curent cea mai mare parte a PIB în toate țările din regiune[24, 82]. Statisticile asupra dinamicii PIB între 1989 și 1998 apreciază această regiune nu nefavorabil în comparație cu, de exemplu, țările baltice. Dacă luăm ca punct de referință anul 1989, nivelul PIB în 1998 pentru Balcani era puțin mai mic de 70%, în timp ce pentru țările baltice era puțin mai mare de 66%. Însă cele mai importante rămân provocările începutului de tranziție, cu precădere privatizarea în ramurile industriale importante și impunerea disciplinei financiare. Regiunea a cunoscut progrese slabe în ceea ce privește crearea instituțiilor sociale și legale care să susțină piețe eficiente și să stimuleze investițiilor private[24, 82].

Există două nivele de percepție care explică relativă ignorare a cauzelor profunde ale eșecurilor economice din regiune. Un nivel este format de consecințele disoluției fostei Iugoslavii, ale războaielor care au dus la „economii de avarie”. Astfel, efectele politicilor de reformă sunt mai puțin vizibile, mai ales acolo unde disoluția fostei Iugoslavii a fost însoțită de conflicte militare. Acest nivel denotă ca și noile entități suverane trebuie să efectueze reforme sistematice, să renunțe la fostul regim economic. Celălalt nivel de percepție derivă dintr-o viziune simplistă asupra tranziției și politicilor de reformă.

Multe țări (economii) supraviețuiesc doar datorită infuziilor foarte mari de resurse din exterior. Herzegovina – Bosnia este încă o dată exemplul cel mai edificator, cu o finanțare externă ce depășește de 30% din PIB. Însă Albania și Macedonia de asemenea se bazează în largă măsură pe finanțare externă, fiind evident faptul că regiunea Kosovo va cunoaște o soartă asemănătoare. Există două aspecte implicate în această relație de dependență. Unul se referă la circumstanțele care ar justifica o intervenție neobișnuită, din rațiuni ce țin fie de balanța plăților, fie de reconstrucția economică. În acest caz ajutorul va împiedica pentru un timp scăderea brutală a consumului intern, după care,

urmând o „normalizare” presupusă, producția ar începe să crească. Al doilea aspect se referă la dependența de asistență externă, atunci când aceasta devine cronică și nu se concentrează pe proiecte de dezvoltare, fiind un tip foarte grav de „boală olandeză”, cu consecințe economice pe termen lung deosebit de dăunătoare.

Din 1995 schimburile comerciale din economiile postcomuniste din sud-estul Europei au crescut într-un ritm mai accelerat decât în oricare altă regiune din lume, arată un raport al Băncii Mondiale, observând că exporturile s-au triplat și importurile au crescut de două ori și jumătate în această perioadă. Spre exemplu, Bulgaria, Croația și România au adoptat politici comerciale liberale, însă au rămas în urmă în ceea ce privește încurajarea creșterii concurenței pe piețele interne, consolidând guvernarea și implementând alte reforme structurale legate de comerț. Creșterii în importurile și exporturile lor nu i-a corespuns o creștere la fel de marcată în productivitate și venituri la nivel național, observă experții Băncii Mondiale. Guvernelor din Sud Estul Europei li se recomandă să implementeze un set de reforme, cum ar fi intensificarea procesului de înlăturare a barierelor politice și economice, consolidarea competențelor și resurselor agențiilor care formulează politici, asigurarea unui proces transparent și deschis concurenței externe în cazul achizițiilor publice și îmbunătățirea capacității instituțiilor judiciare și legislative de a proteja drepturile legate de proprietate și de a intensifica reformele din domeniul administrației publice pentru a reduce corupția.

Mișcările secesioniste. În pofida unui număr de insuccese semnificative, până în prezent aceste forțe separatiste au rămas încă puternice. Polonia, România și Bulgaria și-au păstrat integritatea teritorială, în ciuda tendințelor secesioniste printre germanii din Polonia, ungurii și germanii din România, turcii și macedonenii din Bulgaria. Unificarea Germaniei este un exemplu de centralizare. Cehii și slovacii s-au separat, dar aceștia din urmă nu par să îi permită propriei minorități ungare să plece. Iugoslavia s-a dezmembrat iremediabil, cu toate că numai în urma unui război sângeros și distructiv, dus de autoritatea centrală împotriva secesioniștilor. Dar Croația recent independentă împiedică încă ținuturile predominant sârbe să se desprindă, iar guvernul sârb ține încă să refacă fosta Serbie reunită și variatele sale minorități etnice și chiar încearcă să-și extindă teritoriul pe seama Croației.

Situația din Kosovo este un subiect esențial pentru securitatea internațională și relațiile internaționale postrăzboi rece, luând în considerare realitatea de pe teren (hotărârea albanezilor de a obține independența, după calvarul exodului și întoarcerii) în raport cu statutul oficial al regiunii și semnificația ei emoțională pentru sârbi. Tensiunea creată în Macedonia de aflulul de refugiați albanezi a afectat delicatul echilibru demografic, ceea ce vizează în buna măsură și componența politică a reprezentării. Din motive evidente, autoritățile macedonene se tem că, pe lângă influența sărăciei asupra societății, dorința albanezilor de a avea un cuvânt tot mai greu de spus în guvernarea țării poate submina stabilitatea politică, teamă care este alimentată și de ceea ce unii analiști consideră a fi un plan de constituire a unei Albanii Mari, care ar determina o fragmentare a Macedoniei. Un asemenea deznodământ ar fi catastrofal, deoarece ar implica și țări învecinate într-un conflict de proporții.

Situația în fosta Uniune Sovietică este similară. Conducerea centralizată a Uniunii a dispărut și a fost înlocuită cu altele în cele 15 foste republici, în prezent state independente, în condițiile în care există, în realitate, sute de etnii diferite. Aproape toate încercările secesioniste cu bătaie mai lungă, inclusiv cele ale germanilor de pe Volga de a se separa de Rusia, au fost înfrânte cu succes de noile autorități centrale ori sunt combătute în mod violent, ca în cazul Azerbaidjanului și al provinciei armene Karabahul

de Munte. Odată cu formarea noii Comunități a Statelor Independente sub conducerea Rusiei și cu încorporarea majoritatea fostelor republici ale Uniunii ca state-membre, s-au făcut simțite tendințe către recentralizare.

În paralel chiar înainte de disoluția Uniunii Sovietice, Statele Unite atinseseră un statut hegemonic asupra Europei de Vest, îndeosebi a Germaniei Federale, dar și țărilor din zona Pacificului, mai cu seamă a Japoniei. Atuurile poziției Statelor Unite sunt: prezența bazelor militare; pactele NATO și SEATO; sistemul Rezervelor Federale ca furnizor în ultimă instanță de lichidități pentru întreg sistemul bancar apusean; rolul jucat de dolarul american ca ultimă monedă de rezervă internațională; existența unor instituții precum Fondul Monetar Internațional și Banca Mondială etc. În plus, hegemonia americană a alimentat constant integrarea politică a Europei Occidentale. În absența imperiului sovietic și a amenințării militare sovietice, Statele Unite au rămas ca unica supraputere mondială indiscutabilă. Este astfel absolut normal ca guvernul Statelor Unite și partenerii săi europeni subordonați să încerce să-și utilizeze resursele militare și financiare superioare pentru a-și extinde puterea și a încorpora Europa de Est, pe o treaptă inferioară a ierarhiei, în actualul cartel apusean al guvernelor și băncilor centrale. Evenimentele secesioniste ar stânjeni și ar complica, desigur, aceste predispoziții, dar totuși, după cum denotă exemplul Europei de Vest, independența națională și integrarea politică internațională sunt pe deplin compatibile. În plus, în pofida numărului crescând de state europene, prăbușirea imperiului sovietic reprezintă începutul integrării politice a întregii Europe.

În cele din urmă, puterea relativă a forțelor centralizatoare versus cele descentralizatoare depinde de opinia publică și este posibil ca acestea din urmă să nu poată fi ținute sub control. Dacă realitatea economică a Europei de Est rămâne mult în urma așteptărilor populației, probabil că sentimentele secesioniste se vor intensifica. Dacă aceste predispoziții s-ar fundamenta și ar găsi sprijin în recunoașterea faptului că dezintegrarea politică și integrarea economică sunt, în pofida miturilor propagandistice etatiste prevalente, pe deplin compatibile, făcând astfel secesiunea rațională din punct de vedere economic, forțele separatiste s-ar putea dezvolta îndeajuns de mult pentru a se promova cu succes prin tabuurile etatiste, încă populare: fiecare teritoriu independent trebuie să fie continuu, nu pot exista și enclave și să fie delimitat pe baza unor criterii etnice ori lingvistice (nu se poate produce nici o separare în interiorul unui teritoriu omogen din punct de vedere etnic sau lingvistic și nu poate exista nici un teritoriu ce ar include oameni cu origini etnice sau limbi diferite și care și-ar defini identitatea pe baza unor criterii pur culturale).

Totuși, în loc să contribuie indirect la formarea unei Europe integrate politic, idealul consensului statelor asistențiale apusene, dezintegrarea imperiului sovietic ar putea contribui la realizarea unui ideal clasic-liberal fundamental diferit, aproape complet uitat, cu privire la o Europă unită: o Europă a sutelor de țări, regiuni și cantoane distincte și a miilor de orașe libere independente, precum o Europă cu posibilități mult sporite de migrație justificată economic și cu state liberale de mici dimensiuni, o Europă ce este integrată prin schimb liber și o monedă-marfă internațională precum aurul[25, 34].

Așadar, la sfârșitul anilor '80 – începutul anilor '90 țările „socialismului real” și republicile sovietice devenite state independente, au inițiat tranziția de la totalitarism la democrație. Debutul a fost diferit, depinzând de mai mulți factori interni și externi, cauze din care perioadele posttotalitariste s-au prelungit durate de timp diverse, unele mai aflându-se încă în condițiile tranziției, iar altele făcând pași esențiali și întrecând chiar câteva state-membre ale Uniunii Europene la capitolele Produs Intern Brut pe cap de locuitor și funcționare a instituțiilor democratice.

Note:

1. Hankiss Elemer. Paradigme europene: Est și Vest – 1945-1994. //Sfera Politicii, N 29-30, iulie-august 1995.
2. Tănase Stelian. Trei culturi. //Sfera Politicii, N 28, iunie 1995.
3. Friedrich Carl J. The Unique Character of Totalitarian Society, în Friedrich Carl J. (ed.), Totalitarianism. - Cambridge Mass., Harvard University Press, 1954.
4. Tucker R. C. The Soviet Political Mind. Stalinism and Post-Stalin Change. – London, George Allen and Unwin Ltd., 1972.
5. Havel Vaclav. The Power of the Powerless, in J. Keane (ed.), The Power of the Powerless.
6. Bukovsky Vladimir. Totalitarianism in Crisis: Is There a Smooth Transition to Democracy?, in Paul, Ellen Frankel (ed.), Totalitarianism at the Crossroads, Social Philosophy and Policy Center, Transaction Books, New Brunswick and London, 1990.
7. Boari Mircea. Originile sociale ale ordinii totalitare. //Polis, N 2/1997.
8. 1) „totalitarismul comunist”; 2) „autoritarismul comunist”; 3) „autoritarismul postcomunist”; 4) „pluralismul postcomunist”; Brzezinski Zbigniew. The Grand Failure, Scribner’s, New York, 1989, p. 255.
9. Wesolowski Wlodzimir. Transition from Authoritarianism to Democracy. Social Research, vol. 57, nr. 2, Summer 1990.
10. Tismăneanu Vladimir. Threats to Fledgling Democracies in Post-Communist Societies. //Sfera Politicii, nr. 8, iulie-august 1993.
11. Toth R. C., Meisler S. Breviaire de la haine de l’Atlantique à l’Oural. Courrier International, nr. 48, October, 1991.
12. Tismăneanu Vladimir. Reinventing Politics. Eastern Europe from Stalin to Havel, The Free Press, New York, 1993.
13. Rau Z. Four Stages of One Path Out of Socialism, in Ellen Paul, Frankel (ed.).
14. Jones R. The Soviet Concept of Limited Sovereignty: From Lenin to Gorbaciov. - London, 1989.
15. Voicu Gorge. Naționalismul postcomunist între tectonica istoriei și utopie. //Polis, N 2/1994.
16. Tismăneanu Vladimir. După Marx: reîntoarcerea mitului politic. //Polis, N 2/1997.
17. Preuss Ulrich. Constitutional Powermaking for the new Policy: Some Deliberations on the Constitution. //Cardozo Law Review, vol. 14, January 1993, p. 646-651.
18. Woodward Susan. The Yugoslav Tragedy. - Washington, D.C., Brookings Institution, 1995.
19. Blanchard O. The Economics of Post-communist Transition, Oxford University Press, Clarendon Lectures, 1997.
20. Landesmann M., Dobrinsky R., ed. Transforming Economies and European Integration, Edward Elgar, Aldershot, 1996.
21. S. Estrin, M. Dimitrov, X. Richet. State Enterprise Restructuring in Bulgaria, Albania and Romania. //Economic Analysis, vol 1, no. 3, 1998, p. 233.
22. Lydall H. Yugoslavia in Crisis. - Oxford, Oxford University Press, 1989.
23. Sharp J. Prospects for peace in Bosnia: The role of Britain in S. Clement, ed., The Issues raised by Bosnia and the Transatlantic Debate. - Chaillot Cahiers, 32th May, 1998.
24. Transition Report, 1999, BERD. - London, p. 82.
25. The Economic and Political Rationale for European Secessionism în Secession, State & Liberty, p. 191-223, David Gordon, ed., Transaction Publishers. - New Jersey, New Brunswick, 1998.